

admired it, especially later in his work. Some of his contemporaries, especially experimental modernists, disdained his work. Virginia Woolf, for instance, found him guilty of the same behaviour and attitudes to which he objected in his

writing. His plays in particular were often criticised as social propaganda lacking dramatic intensity. However, many critics agree that his style evolved it became less rigid and more subtle.

П. Бисенбаев

«КЕНЕСАРЫ-НАУРЫЗБАЙ» ЖЫРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР СИПАТЫ

Хан Кене мен Наурызбай төре өмірінің соңғы кезеңі туралы Нысанбай жыры нұсқаларында әрқалай баяндалған. Қ. Қараев нұсқасында Наурызбай батыр Кенесары қолға түскеннен кейін, соңына ерген батырларымен қош айтысып, қырғыз манаптарына өзі барып беріледі. Қырғыз жұрты жиын ашып, кеңес құрады. Соңында Кенесары мен Наурызбайды өлтірмейік, халық болып сыйласайық, достығымызды баянды етейік деген шешімге тоқтайды. Хан Кенені Қалша би, Науанды Кәрібоз күтетін болып қолдарына алады.

Батырдың қадіріне жеткен Кәрібоз манап Наурызбайға зор құрмет көрсетеді. Әнші, ақындарды шақырып, ойын-сауық құрады. Батырдың көңілін көтермекке небір сұлу, мың бұралған көркем қыздар да келеді. Бірақ Наурызбайдың қабағы ашылмайды, нәр татпайды, ойын-күлкіге мойын бұрмайды. Хан Кене мен бауыры Ержанды ойлап күннен күнге сола береді. Ақыр соңында Кәрібоздың амалы таусылып:

– Наурызбай, енді азатсың, еліңе қайта ғой, – деп рұқсат береді. Алайда Наурызбай «хан Кенесіз жалғыз өзім қайда барамын» деп бас тартады. Кейін Кәрібоз манап Кенесарының қазасын естірткеннен соң көп ұзамай Наурызбайдың өзі де құсадан қайтыс болады.

Осыған ұқсас оқиғаны М.Көпеевтің ел аузынан жинаған әңгімелерінен де кезіктіреміз. Мұнда да Наурызбай Кенесарыдан соң өзі барып қолға түседі. Наурызбайды Тілеуқабыл деген манап інісінің бодауы үшін көп қырғыздың ортасынан жеке өзіне меншіктеп алады. Сонда ол қырғыздарға: «Мұны өлтірсем, неге өлтірдің демендер. Өлтірмесем неге өлтірмей қойдың демендер. Інім үшін маған бердіңдер ғой, ықтиярым өзімде болсын», – депті. Наурызбайды үйіне алып барған соң: «Төре, өлер інім өлді, сені өлтіргенмен ол тірілмейді... Сені мен түнде жіберейін, атымды мін де, киімімді ки де түнде қаш. Сені ешкім қуып жетіп түсіре ал-

майды. Мен риза, құдай разы. Маған сенің өлмегенің керек», – деп ағынан жарылады. Сонда Наурызбай:

«Кенесары өліп, Наурызбай қашып кетіпті деген сөз өлімнен ары маған. Ол жаман атақ. Менің ол абыроймен тірі болып үйге барғанымнан өлгенім артық. Жиырма беске толғаным жоқ, жүз жасаған кісінің сүретұғын дәуренін сүрдім. Бұл жалғанда менің арманым жоқ», – дейді. Өлтіруге көзі қимай Тілеуқабыл Наурызбайды үш ай тоқсан күн сақтапты... Ақырында Тілеу қабыл бір жаққа кеткенде соғыста жақындары өлген қырғыздар есебін тауып Наурызбайды өлтіріп тастапты (1).

Байқап отырғанымыздай Қ.Қараев нұсқасындағы басты кейіпкер қазасы баяндалатын эпизод М. Жүсіп қағазға түсірген әңгіменің сюжетіне ұқсас. Айырмасы Наурызбайды кепілгеи алатын қырғыз манабы Қ.Қараевта Кәрібоз болса, М.Жүсіпте Тілеуқабыл болып өзгерген. Содан соң Қ.Қараев нұсқасында Наурызбай төре өз ажалынан өледі, ал М.Жүсіпте жауығып жүрген қырғыздар Тілеуқабылдың ауылда жоқ кезін пайдаланып өлтіріп кетеді. Тағы бір ескерте кететін нәрсе – М.Жүсіптегі қырғыз манабының үтқыр сөздері жыр нұсқаларында кезікпейді.

Бұл мотивтің тарихи шындыққа қатысы өз алдына, бірақ шығарма құрылысына сыйымды, жарасымды болып тұрғаны анық. Жыр орындаушының өмірде орын алған оқиғаға көзқарасы Наурызбай әрекетімен астасады. Наурызбай төренің өз ажалынан өлетінін айтатын әңгіменің өзегінде ер өлімі үшін кек сақталмасын, қырғыз-қазақ арасы жақындай түссін деген ақын тілегі мен мұдалап бой көрсетеді. Осы жерде Қ.Қараевтың адамгершілік қасиеті жоғары батыр намысқа, жанын жегідей жеген күйікке шыдамай қорғасындай ауыр қайғыдан қайтты дегендей ойы байқалады. «Сөйтіп, Наурызбай ерлікпен, арманмен, ар-намыспен өлім күшағы-

на енеді. Ол жеңілген жоқ, ағасы Кенесары қолға түскен соң өзі келіп, өлімге мойын ұсынды. «Сенімен бірге өлем» деген сертінен қайтпай өлді деген қорытынды жасайды» (2,325).

«Кенесары-Наурызбай» жырының Шәді төре нұсқасында аян алып, алдын болжап білген хан Кене халқын жинап: «Елімнен ауып келгелі қырғызды қанша жеңгеніммен көңілімнен кетпей жүрген бір дақ бар. Қанайдың тамын бұзғалы бір жылан жанды жерімнен көп шақты. Ортасына жай түсіп, зеңбірегім үзілді. Ал енді ерлерім, обалдарына қалмайын, тезірек тараңдар», - деп бұйырады.

Байзақ датқа, Ағыбай, Бұғыбай батырлар қош айтысып, ел-жұртына оралады.

Хан Кене шағын жасағымен майданға кіреді. Ақжан сұлу бет пердесін жұлып тастап әкесі мен ағасын жоқтап дауыс салады. Рысжан сұлу Алатаудың асу бермес белдеріне шығып, қырғыздың қалың қолын көреді. Осы жерде ер тоқымын бауырына алып, ойнақтап шауып шыққан бурыл атты байқайды. Бір сұмдықтың болғанын сезеді. Әрі қарай ақын Рысжан сұлудың жоқтауын береді.

Үстіндегі ханды қырғыздар түсіріп алған соң, Тайбурыл құйрығын тіктеп, кісінеп, алдыартына қарамай өзінің ата жұртына, Қарқаралы-Семейге тартады.

Соңында жаумен жалғыз алысып жүрген Наурызбайды көріп, қырғыздар жағы «бұл кім болды екен», - деп қалады. Осы тұста «Кенесары өлеңіндегі» Наурызбай мен Тағайдың диалогынан үзінді алынған. Шәді ақын жырды: «Сол барғаннан төрелер, Елге қайтып келмеген, Қырғызда қапты тұтқын боп, Неткенін ешкім білмеген», - деп аяқтайды.

Жалпы эпикалық жырларда хан болмысы батырлық қасиетпен ұштасқанда ғана ел мүддесін ойлайтын барынша әділ тұлғаға айналады. Хан Кене де «Кенесары-Наурызбай» жырында ұлт басшысы, ел бірлігінің ұйтқысы. Майдан алаңында алдымен қайрат көрсететін дарабоз да сол. Осындағы батырлардың бас қосатын жері де Кенесары төңірегі. Шәді ақын сол себепті бар шаруаның шешімін хан Кененің өзіне айтқызады. Мұнда ақынның қырғыздар әулие тұтып, қатты құрметтеген Қанайдың сүйегін қорлаған ханның жеңіліс табуы заңды еді деген тұжырымды пікірі жатыр.

«Кенесары-Наурызбай» жырының өзге нұсқаларында төрелерден көз жазып қалған Нысанбай жырау олардың ел үшін жасаған еңбегін айтып жоқтай жөнеледі. Жоқтаудың «Кенесары-Наурызбай» жырына жалғаса келуі және оның түрлі жиын – тойда, кез келген уақытта орын-

далуы бұқара халықтың хан Кене мен Наурызбайды қаншалықты қадірлегенінің белгісі. Дегенмен, тұрмыс-салт жырлары, соның ішінде жоқтау жыры барлық жерде, көрінген уақытта орындала бермейді. Дүниеден қайтқан адамның шаңырағында, онда да қайтыс болған адамның анасы, әйелі, апасы, қарындасы сияқты туыстары ғана дауыс шығарады. Шәді ақын осы жайттарды ескере отырып, жоқтауды хан Кененің жары Рысжан сұлу мен қызы Ақжанға айтқызады. Жоқтау жыр басты кейіпкерлердің қазасы баяндалатын мотивтердің қосылуы себепті Қ.Қараев пен А.Бағдәулет нұсқаларынан түсіп қалған.

Е.Ысмайыловтың айтуына қарағанда, Наурызбайдың өлімін жоқтаған жыр, өлеңдер аз емес. Жоқтау жырлардың бәрі де Наурызбайдың батырлығын, ерлігін ардақтайды. (3,325)

Радлов жинағында жарық көрген Тілеген ақынның жырында да Кенесарының қырғызбен соғысы суреттеледі. Тілеген туындысы Нысанбай жырынан көлемі жағынан қысқа болғанымен, мазмұны тарапынан жақын. «Кенесары өлеңінде» жауын жайғап, ерліктің неше үлгісін көрсетіп жүрген Наурызбай аты өліп, Байзақ берген көк дөнен ұрысқа жарамай қырғыз батыры Тағайдың қолына түседі. Тілеген туындысының Нысанбай шығармасымен тақырыбы, сарыны бір болғандықтан Шәді ақын өзі жырлап отырған нұсқада Наурызбай мен Тағай диалогына орын береді. Мұнда да Наурызбайдың хан Кенені көзі қиып кете алмай шарқ ұрған сәті бейнеленеді. Шәді Жәңгіров нұсқасындағы айырмашылықтар тарихи жырлардың басқа фольклорлық жанрлар мен жеке туындылар есебінен толығып, сапалық өзгерістерге ұшырап отыратынын көрсетеді.

«Кенесары-Наурызбай» жырының Абдолла Бағдәулет версиясында да хан Кенеден көз жазып қалған Наурызбай Мәделі берген ақауыз ат мініске жарамай қалғандықтан, Бұқарбайдың астындағы атын сұрап алып, қырғызға жалғыз аттанады. Оның қарасын көрген қырғыздар әбігерге түсіп, қатты сасады. Көп ұзамай қырғыздар қулыққа көшіп, «Кенесары бітімге қол қойды» деп, Наурызбайдың қару-жарағын алып қояды. Жалғыз келген інісін көріп қатты өкінген хан Кене бармағын тістеп сол тұрған жерінде жан тапсырады. Қырғыздар оның ту сыртынан айбалтамен қақырата шауып, жүрегін суырып алады. Сөйтсе, хан Кененің жудырықтай жүрегі тас боп қатып қалыпты. Қырғыздар жағы Науан батырды өлімге қимайды, одан тұқым алып қалуды ойлайды. Бірақ Наурызбай қырғыздың сұлуларына назар аудармайды. Ашынған манап-

тар оның да қабырғасын сөгіп, жүрегін жұлып алады. Байқап қараса, төренің сом жүрегі қалың қылға оратылып жатыр екен.

Тарихи жырларда аңыздық мотивтердің орын алуы оқиғаның болған-болмағанына қарамастан кейіпкер әрекетінің белгілі бір мақсатқа лайық жинақталғандығының айғағы. Туындыны кейін жырлаған жырау үшін өмірде болған оқиғалардың рет тәртібін сол қалпында сақтау шарт емес. Сюжеттік ситуацияның ыңғайына қарай болмаған оқиға да болған оқиғаның қатарын толтырып, бас-аяғы бүтінделген сюжет құрайды.

Қиял мен кереметтік элементтерді пайдаланатын аңыз-әңгімелер мен өмірде орын алған оқиғаларды өзек ететін тарихи жыр табиғаты әрбасқа. Бұл мәселе жайында батырлық эпос пен тарихи өлең поэтикасын мұқият зерттеген ғалым Б.Н. Путилов былай дейді: «Природа и художественная сущность народной исторической поэзии и народной исторической прозы глубоко различный. Пение и рассказывание являются не просто двумя стилями исполнения: это две различные, эстетические системы, выражающие разные возможности художественного отношения к действительности». (4,8)

Жалпы тарихи жыр мен аңыздың жанрлық бітімінде алшақтық көп (проза мен жыр), олардың сюжеттері де сол қалпы қайталана бермейді. Бірақ екі жанрда да бір адам, бір оқиға төңірегінде айтылып, оларға баға бергенде де ұстанымдары ұштасып жатады. Мысалы, жырда аңыз мотивтері пайдаланылған болса, аңыздарда тарихи жыр сарындары көп кезігеді. Дегенмен жыр мен аңыздық проза үлгілеріндегі тарихи шындықтың бейнелену ерекшеліктерін жеке-дара қарастыру қажет-ақ.

Нысанбай жырының нұсқаларындағы айырма-өзгерістердің орын алуына айтулы ақындар мен тыңдаушы қауымның ықпалы зор болғаны анық. Тарихи жырды шығарушы әрі сақтап таратушылар маманданған арнаулы адамдар – жырау, ақындар болған. «Сондықтан кенже эпостың авторы тек тарихи оқиға туралы айтып

беру, ой-сезімін өлең сөзбен елге жеткізу мақсатын ғана көздемеген, ол өзінің ақындық қабілетін танытуға, кейіпкердің іс-әрекетін жұртты қызықтырып баяндауға тырысқан. Нар жолында жүк қалмас» дегендей, ол халық батырының барлық ерліктерін ашып көрсетуді мақсат еткен. Жырау, ақындар шығарған тарихи-поэтикалық шығармалардың эпикалық түрде көрінуінің бір себебі осында жатыр. Тыңдаушы жұрттың да жыраудан, ақыннан кішігірім өлең емес, ұзақ, қызғылықты поэтикалық әңгіме естігісі келетінін де естен шығармағанымыз дұрыс. Үшіншіден, бүкіл қазақ халқының тарихи тағдырын шешкен «Ақтабан шұбырынды заманының бүкіл қазақ елінің құлағын елең еткізген, хандар мен патшаға қарсы қолға қару алып соғысуға шабыт берген халық көтерілісі басшыларының, батырларының ерліктері эпикалық түрде суреттелуін талап еткен. Төртіншіден, эпикалық дәстүр – қазақ ақын-жырауларының ежелден келе жатқан, қазіргі күнде де жойылмаған күшті дәстүрлерінің бірі. Осының бәрі ақын – жыраулар шығарған тарихи эпикалық шығармалардың кенже эпос түрінде пайда болып, таралғанына негіз болады» (5,59).

1. Көпеев М. Наурызбайдың қазасы туралы // OFK 1338 бума

2. Ысмайлов Е. Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-жыр, әңгімелер // Қазақ әдебиетінің тарихы-Алматы, 1948-325бет

3. Ысмайлов Е. Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-жыр, әңгімелер // Қазақ әдебиетінің тарихы-Алматы, 1948-325бет

4. Путилов Б.Н. «Русский историко-песенный фольклор XIII-XVI веков. – М.Л, 1960.

5. Тұрсынов Е. Тарихи жыр, өлеңдердің тегі мен дамуы // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979

***

В статье рассматриваются особенности мотивов в творчестве Нысанбай Жырау по поводу вариантов гибели Хана Кене и Наурызбая.

***

In article are considered features of motives in Nasanbay zhyrau's works about variants of the death of Kene Khan and Nauryzbay.

Ж. Б. Джаламова

ПРОСТРАНСТВО БЫТА В ИЗМЕРЕНИЯХ ВЕЧНОСТИ

Имя Михаила Михайловича Пришвина стало известным с удивительного очерка «В краю непуганых птиц», написанного им во время

поездки на русский Север за сказками в 1907 году. Это будет его первое путешествие, за ним последуют другие, он объездит почти всю